

A Qur'anic and Narration-Based Analysis of the Educational and Ethical Effects of Trust in God

Mohadeseh Mohammad Ebrahimi[✉]

۱. Level ۲ Seminary Student, Zeinabiah Institute of Higher Islamic Education (PBUH) mohadeseebrahimi۹۹@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Received:

۱۱ April ۲۰۲۱

Revised:

۲ May ۲۰۲۱

Accepted:

۱۰ June ۲۰۲۱

Published:

۲۳ June ۲۰۲۱

Keywords:

Effects of Tawakkul
Trust in God
Education
Tawakkul
Qur'an and Hadith

ABSTRACT

Trust in God (tawakkul) occupies a distinctive position within the Islamic educational system and denotes a precise balance between responsible endeavor and surrender to divine wisdom. This concept constitutes a sequence of awareness and choice that guides the human being toward a rare equilibrium between effort and profound trust in the divine will. Tawakkul transforms the anxiety arising from individual limitations into assured tranquility and turns fear of the unknown into expansive hope. At the individual level, tawakkul functions as a secure refuge against the hardships of life, strengthening patience, responsibility, and gratitude. At the social level, it reduces arrogance and enhances cooperation, thereby fostering a society grounded in empathy and justice. From a spiritual perspective, tawakkul is an inward journey that liberates individuals from their fears and enables them to rediscover their true role in existence through a clearer insight. This study demonstrates that tawakkul is more than a theoretical doctrine; it is a way of life that, by integrating effort with confidence, frees human beings from the bondage of self-will and opens the path to salvation. Ultimately, tawakkul infuses life with hope and transforms the monotheistic worldview into a transformative lived experience.

Cite this article: Mohammad Ebrahimi, M. (۲۰۲۱). A Quranic and Hadith Analysis of the Educational and Ethical Effects of Tawakkul (Trust in God). *Modern Islamic Studies in the Context of Modernity*, ۲(۱), ۵۳-۶۶.

 <https://orcid.org/۰۰۰۹-۰۰۰۰-۵۸۷۰-۹۶۲۷>

© The Author(s).

Publisher: Quarterly Journal of Modern Islamic Studies and Modern.

تحلیل قرآنی و روایی آثار تربیتی و اخلاقی توکل بر خدا

محدثه محمد ابراهیمی^۱

۱. طلبه سطح ۲، موسسه آموزش عالی تخصصی زینبیه (س) mohadeseebrahimi69@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۵/۰۱/۲۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۵/۰۲/۱۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۳/۲۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۴/۰۲

کلیدواژه‌ها:

آثار توکل،

اعتماد به خدا،

تربیت،

توکل،

قرآن و روایت

چکیده

توکل در نظام تربیتی اسلام جایگاهی ویژه دارد و به معنای تعادلی دقیق میان تلاش مسئولانه و تسلیم به حکمت الهی است. این مفهوم، زنجیره‌ای از آگاهی و انتخاب است که انسان را به تعادلی نادر میان کوشش و اعتماد عمیق به مشیت الهی رهنمون می‌سازد. توکل، اضطراب ناشی از ناتوانی‌های فردی را به آرامشی مطمئن تبدیل کرده و ترس از ناشناخته‌ها را به امیدگی گسترده بدل می‌کند. در سطح فردی، توکل به عنوان پناهگاهی امن در برابر مشکلات زندگی عمل کرده و صبر، مسئولیت‌پذیری و شکرگزاری را تقویت می‌نماید. در سطح اجتماعی، توکل موجب کاهش تکبر و افزایش همکاری می‌شود و جامعه‌ای مبتنی بر همدلی و عدالت را ایجاد می‌کند. از منظر معنوی، توکل سفری به درون خویشتن است که انسان را از ترس‌ها رها ساخته و با بینشی روشن‌تر، نقش واقعی خود را در هستی باز می‌یابد. این نوشتار نشان می‌دهد که توکل فراتر از یک آموزه نظری، سبک زندگی‌ای است که با پیوند تلاش و اطمینان، انسان را از اسارت خودکامگی رها ساخته و راه رستگاری را می‌گشاید. در نهایت، توکل امید را در زندگی جاری ساخته و جهان‌بینی توحیدی را به تجربه‌ای تحول‌آفرین تبدیل می‌کند.

استناد: محمد ابراهیمی، محدثه (۱۴۰۵). تحلیل قرآنی و روایی آثار تربیتی و اخلاقی توکل بر خدا. مطالعات اسلامی نوین در بستر مدرنیته، ۲(۱)، ۵۳-۶۶.

 <https://orcid.org/0009-0000-0870-9627>

© نویسندگان.

ناشر: فصلنامه مطالعات اسلامی نوین در بستر مدرنیته.

مقدمه

از اصول اساسی در آموزه‌های دینی، توکل به خداوند است، که در جنبه‌های فردی و اجتماعی تاثیر عمیقی دارد. از دیدگاه قرآن توکل بر خدا یکی از سرمایه‌های مهم و موفقیت انسان به شمار می‌رود. توکل به عنوان یک ویژگی اخلاقی پسندیده نقش تربیتی مهمی در زندگی انسان ایفا می‌کند زیرا از نیازهای اساسی زندگی انسان‌ها بحث تربیت است.

اهداف این مقاله شامل شناسایی و تحلیل آثار تربیتی توکل است. این مقاله درصدد پاسخگویی به این سوال که تاثیر توکل و آثار تربیتی آن از منظر آیات و روایات چیست؟ این موضوع در علوم اجتماعی، علوم اخلاقی، علوم فقهی، علوم فلسفی بررسی می‌شود. امروزه با کم رنگ تر شدن مبحث توکل و پدید آمدن چالش‌ها تغییرات سریع امروزی و ناآرامی‌ها و آسیب‌های روانی مانند ترس، اضطراب، خشم و پرخاشگری برای افراد جامعه، بدین منظور لازم است گام‌هایی در جهت پررنگ کردن بحث توکل به خدا و ضرورت اعتماد به خداوند، و تکیه بر او به عنوان منبع اصلی آرامش و ناظر و حاضر بودن خداوند بر اعمال و بازگو کردن آثار تربیتی توکل باعث کاهش مشکلات و آسیب‌هایی که جز لاینفک زندگی انسان‌هاست می‌شود بنابراین ضروری است که آثار تربیتی توکل شناخته شود و مورد بررسی قرار گیرد تا باعث آگاهی و استفاده افراد جامعه شود.

در این زمینه پژوهش‌هایی صورت گرفته است که بسیاری از محققان و نویسندگان به بررسی توکل و آثار آن پرداختند از جمله مقاله "آثار توکل در آیین قرآن و روایات" و مقاله "آثار تربیتی توکل از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه" و پایان نامه "توکل از دیدگاه قرآن و سنت و آثار پیامدهای فردی و اجتماعی آن" و کتاب "توکل آرامش" اما آنچه حائز اهمیت است این مقاله حاضر به دلیل بهره‌گیری گسترده و دقیق آیات قرآن و روایات معتبر آثار تربیتی را به شکل جامع‌تر و عمیق‌تر از سایر مقالات بررسی کرده است. که استفاده از منابع غنی دینی و روایی ابعاد مختلف تربیت توکل مطرح شده که این امر موجب غنای بیشتر این مقاله نسبت به سایر مطالعات شده است

۱- مفهوم شناسی واژه توکل

۱-۱ معنای لغوی

واژه «توکل» که در قرآن کریم بارها به کار رفته است، از مفاهیم عمیق دینی، اخلاقی و عرفانی به شمار می‌آید. این کلمه از ریشه «و-ک-ل» مشتق شده و به صورت مصدر باب تفعیل آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۸: ۱۷۶). معنای اصلی توکل عبارت است از «سپردن امور خود به دیگری به دلیل ناتوانی و با اختیار کامل، وکیل قرار دادن کسی و تکیه کردن به او و توسل جستن به او» (ابن‌منظور، ۱۳۷۴، ج ۱۱: ۲۹۴). در تعاریف دیگر، توکل به معنای «فردی که قادر به انجام کاری نیست و آن را به دیگری می‌سپارد» نیز آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴: ۲۱۸). به بیان ساده‌تر، توکل یعنی «منسوب کردن کسی برای مدیریت و انجام کاری» و در مفهوم گسترده‌تر، به معنای «اعتماد کردن، تکیه کردن و واگذار کردن مسئولیت به دیگری» است (معین، ۱۳۷۱، ج ۴: ۲۶۸).

۱-۲ معنای اصطلاحی

«توکل» عبارت است از اظهار عجز و ناتوانی و در عین حال، اعتماد و واگذاری امور به دیگری به عنوان وکیل و نایب. به بیان دیگر، توکل به معنای پذیرش وکالت و اعتماد کامل است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۴۳). راغب اصفهانی توکل را به دو صورت

تبیین می‌کند: نخست، «توکلت لفلان» به معنای قبول وکالت از اوست و دوم، «توکلت علیه» به معنای اعتماد و امیدواری به اوست؛ یعنی یا وکالت او را می‌پذیرم یا با اعتماد به او امیدوار می‌شوم (راغب اصفهانی، ۱۳۷۲، ص ۲۸۱). طبرسی نیز توکل را به معنای «اظهار عجز و اعتماد قلبی» تعریف کرده است (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۶: ۱۹۴). به تعبیر دیگر، توکل به معنای سپردن امور به فردی است که جانشین و نماینده انسان در انجام آن کار باشد. مفسران نیز بیان داشته‌اند که توکل در تمامی مراحل زندگی، هم در گفتار و هم در رفتار، به معنای تکیه کردن بر کسی یا چیزی است (طیب، ۱۳۶۶، ج ۸: ۲۶۱).

۳-۱ اصطلاح توکل در ادبیات قرآن

در قرآن کریم، واژه «وکیل» که به معنای «وکیل، کارساز و نگهدارنده» است، به عنوان یکی از صفات خداوند متعال آمده و نقش مهمی در مفهوم توکل ایفا می‌کند (قرشی، ۱۳۵۴، ج ۷: ۱۶۳). در سوره اسراء، آیه ۲ آمده است: «وَأَتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَٰئِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِن دُونِي وَكِيلاً». ترجمه: «ما به موسی کتاب دادیم و آن را برای بنی اسرائیل وسیله هدایت قرار دادیم تا جز من، وکیل و کارسازی اختیار نکنند.» در این آیه، «وکیل» به معنای پروردگار هستی است که انسان‌ها امور خود را به او می‌سپارند و بر او توکل می‌کنند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳: ۷۲). خداوند، نگهدارنده و تدبیرکننده همه امور است و در برآوردن خواسته‌ها و رفع نیازهای بندگانش اقدام می‌کند. بنابراین، توکل به معنای اعتماد کامل به خداوند و سپردن امور به اوست، به‌ویژه در سختی‌ها و گرفتاری‌ها که نباید به غیر خدا اعتماد کرد (قراقرتی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۱۴۴).

در سوره نساء، آیه ۱۷۱ آمده است: «وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلاً». ترجمه: «و خدا از نظر کارسازی همه امور، کافی است.» در تفسیر این آیه آمده است که خداوند تنها خالق و مالک مخلوقات نیست، بلکه مدبر، حافظ، رزاق و سرپرست آنان نیز می‌باشد. واژه «وکیل» در اینجا به معنای گواه، شاهد و کافی بودن خداوند در همه امور است (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۳: ۲۴۷).

سوره انعام، آیه ۱۰۷ می‌فرماید: «وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكُوا وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا وَمَا أَنتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ». ترجمه: «اگر خدا می‌خواست آنان مشرک نمی‌شدند، و ما تو را بر آنان نگهبان و کارساز قرار ندادیم تا آنان را به اجبار به پذیرش دین واداری.» در این آیه، واژه «وکیل» به معنای صاحب اختیار و نماینده نیست؛ بلکه تأکید بر آزادی انتخاب و عدم اجبار در ایمان است. ایمان حقیقی باید از طریق منطق، استدلال و نفوذ در فکر و روح افراد حاصل شود، نه از طریق تحمیل (نجفی خمینی، ۱۳۹۸، ج ۳: ۱۳۵).

در قرآن کریم، توکل به خداوند یکی از صفات مؤمنان به شمار می‌رود و در سوره اسراء، آیه ۲ به این نکته اشاره شده است که جز خداوند یگانه، وکیل و کارساز دیگری نگیرند (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳، ج ۷: ۲۱۲).

زمخشری در تعریف توکل بیان می‌کند که این مفهوم به معنای واگذاری کامل امور به خداوند، ترس از او و امید به رحمتش است. او تأکید می‌کند که شرط اصلی توکل، پاکسازی و خالص کردن نفس برای خداوند می‌باشد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲: ۱۶۸). شیخ طوسی توکل به خداوند را به عنوان واگذاری امور به او بر اساس اطمینان به تدبیر نیکوی الهی تعریف می‌کند. او تأکید می‌کند که توکل شامل تسلیم در برابر اراده خداوند، همراه با اعتماد و رضایت به تقدیر اوست (شبر، ۱۳۸۰، ص ۱۵۷).

شیخ طوسی همچنین به تفضل خدا و حسن تدبیر او اشاره می‌کند و توکل را با اطاعت از اوامر الهی مرتبط می‌سازد. او این ویژگی را از صفات مؤمنان به شمار می‌آورد و در برخی موارد آن را واجب می‌داند (شجاعی، ۱۳۸۸، ص ۹۶).

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در پاسخ به پرسشی درباره معنای توکل از جبرئیل چنین فرموده‌اند: توکل عبارت است از شناخت و بینش عمیق نسبت به خداوند، اعتقاد راسخ به قدرت و عزت او، و آگاهی از ناتوانی مخلوقات. این شناخت باید همراه با امیدواری و توسل به خداوند باشد، به گونه‌ای که در درخواست یاری از او هیچ ترسی وجود نداشته باشد (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۲۳۵).

در مجموع، توکل در فرهنگ قرآنی به معنای اعتماد کامل به خداوند، سپردن امور به او و امیدواری به رحمت و قدرت بی‌پایان اوست که همراه با شناخت دقیق از جایگاه انسان و خداوند، موجب آرامش و اطمینان قلبی می‌شود (محمد ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۱۰: ۱۷۹).

۴-۱- تفویض

توکل به معنای اعتماد و واگذاری امور به خداوند است، به گونه‌ای که انسان تنها خدا را وکیل کارهای خود بداند و از هر عامل دیگری به طور مستقل چشم‌پوشی کند (قرشی، ۱۳۵۴، ج ۲: ۹۸). این واژه مترادف‌هایی چون اعتماد، تفویض، تسلیم و رضا دارد (معین، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۴۲). کلمه «تفویض» در لغت به معنای «واگذاری و اختیار دادن امری به دیگری و حاکم قرار دادن او در آن امر» است و در اصطلاح قرآن، «برگرداندن و واگذاری کارها به خداوند متعال» دانسته شده است (ابن‌منظور، ۱۳۷۴، ج ۹: ۲۲۷). البته این دو واژه در بُعد تسلیم بودن به هم نزدیک‌تر هستند، چنان‌که در سوره غافر، آیه ۴۴ آمده است: «فَسَتَذْكُرُونَ مَا أَقُولُ لَكُمْ وَأُفَوِّضُ أُمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ: پس به زودی آنچه را [که امروز درباره عذاب اسراف‌کاران] می‌گویم، متوجه خواهید شد و من کارم را به خدا وامی‌گذارم؛ زیرا خدا به بندگان بیناست» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۱۱۲).

۵-۱- رضا

واژه دیگر مترادف «توکل»، «رضا» است که مصدر «رَضِيَ» به معنای خوشنودی و خشنود بودن است و در اصطلاح قرآن، به حالت رضا و خشنودی متقابل عبد و رب اشاره دارد (راغب اصفهانی، ۱۳۷۲، ص ۱۷۹). در سوره فجر، آیات ۲۷ و ۲۸ آمده است: «يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً: ای جان آرام گرفته و اطمینان‌یافته! به سوی پروردگارت، در حالی که از او خشنودی و او هم از تو خشنود است، بازگرد» (قرائتی، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ۸۹). رضا در این کاربرد، اوج پیوند توکل، اطمینان قلبی و خشنودی از تقدیر الهی را نشان می‌دهد.

۶-۱- تسلیم

«تسلیم» به معنای «راضی شدن» و «عافیت‌طلبیدن و دوری جستن از آفت و بلا» است و در کاربرد قرآنی، به معنای طاعت و انقیاد آگاهانه در برابر خداوند، مترادف و ملازم با توکل دانسته شده است (شیر، ۱۳۸۰، ص ۱۴۳). در سوره احزاب، آیه ۲۲ می‌خوانیم: «وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَانًا وَتَسْلِيمًا: هنگامی که مؤمنان گروه‌های دشمن را دیدند، گفتند: این است آنچه خدا و پیامبرش به ما وعده داده‌اند، و خدا و پیامبرش راست گفته‌اند، و [این صحنه] جز بر ایمان و تسلیم آنان نیفزود» (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۷: ۲۵۱). در این معنا، تسلیم در طاعت و انقیاد، هم‌عرض با توکل و تکیه بر تدبیر الهی است (طیب، ۱۳۶۶، ج ۶: ۲۰۴).

۲- آثار تربیتی توکل

آیات قرآن و روایات بسیاری درباره توکل وجود دارد که تأثیرات گسترده‌ای بر زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها دارند. برخی از مهم‌ترین این آثار عبارت‌اند از:

۱-۲- استوار ساختن اراده در فرآیند تصمیم‌گیری

تحکیم اراده در فرآیند تصمیم‌گیری یکی از آثار تربیتی مهم توکل به شمار می‌رود. هنگامی که فرد بر خدا توکل می‌کند، با اطمینان و آرامش قلبی تصمیم می‌گیرد و از تردید و دودلی‌های می‌یابد (شجاعی، ۱۳۸۸، ص ۷۸). در آیه ۱۵۹ سوره آل عمران آمده است: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ: پس به مهر و رحمتی از سوی خدا با آنان نرم‌خو شدی، و اگر درشت‌خو و سخت‌دل بودی، از پیرامونت پراکنده می‌شدند؛ بنابراین از آنان درگذر و برای آنان آمرزش بخواه و در کارها با آنان مشورت کن، و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن؛ زیرا خدا توکل‌کنندگان را دوست دارد» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۹۶). مفسران بیان کرده‌اند که انسان پس از اتخاذ تصمیمی قاطع و توکل بر خدا، ثبات و استحکام در تصمیم خود پیدا می‌کند و با قدمی استوار پیش می‌رود (قراقرتی، ۱۳۷۷، ج ۲: ۲۳۱).

همچنین، روایتی از امام جواد (ع) نقل شده است که ایشان سه ویژگی را برای جلوگیری از پشیمانی برمی‌شمردند: «ثلاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ لَمْ يَنْدَمْ: تركُ العَجَلَةِ، وَالْمَشُورَةِ، وَالتَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ عِنْدَ الْعَزْمِ»؛ یعنی سه چیز است که اگر در کسی باشد، هرگز پشیمان نمی‌شود: ترك شتاب‌زدگی، مشورت کردن، و توکل بر خدا هنگام تصمیم‌گیری (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۳: ۱۴۹). امام علی (ع) نیز توصیه می‌کنند که بر خداوند سبحان توکل کنیم، زیرا او کفایت‌کننده و یاور متوکلان است (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۹۴). بنابراین، وقتی انسان اراده و تصمیم خود را با توکل به خدا همراه سازد، قدرت و استقامتش در مواجهه با مشکلات افزایش می‌یابد و اراده‌اش در تصمیم‌گیری‌ها تحکیم می‌شود.

۲-۲- تقویت روحیه امید و نگاه مثبت به آینده

توکل بر خداوند متعال، به عنوان منبعی بنیادین، موجبات ایجاد امید و خوش‌بینی نسبت به آینده را فراهم می‌آورد. انسان متوکل، حتی در پرتو دشواری‌ها و شرایط ناامیدکننده، با اتکال به رحمت و فضل الهی، دل خود را به نور امید به فردایی روشن منور می‌سازد (شیر، ۱۳۸۰، ص ۱۶۳). قرآن کریم در سوره طلاق، آیه ۳ می‌فرماید: «وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا: و او را از جایی که گمان نمی‌برد، روزی می‌دهد، و کسی که بر خدا توکل کند، خدا برایش کافی است؛ خدا فرمان و خواسته‌اش را می‌رساند؛ یقیناً برای هر چیزی اندازه‌ای قرار داده است» (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۸: ۹۷). این آیه، به عنوان یکی از امیدبخش‌ترین آیات قرآن شناخته شده است و یادآوری آن، دل را از هر گونه یأس و ناامیدی پاک می‌سازد و آن را به صفا و نور آراسته می‌کند و بدین‌سان، امید به آینده در جان انسان زنده می‌گردد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳، ج ۲۱: ۲۳۴).

علاوه بر این، در سوره شرح، آیات ۵ و ۶ آمده است: «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (۵) إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (۶): پس بی‌تردید با دشواری، آسانی است؛ [آری] بی‌تردید با دشواری، آسانی است.» خداوند متعال به پیامبر گرامی‌اش بشارت می‌دهد و انوار امید را بر قلب پاک ایشان می‌تاباند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۱۶۷). این انوار الهی، موجب آرامش و قوت قلب می‌شود و انسان را به استقبال آینده‌ای روشن و پرامید فرا می‌خواند (قرشی، ۱۳۵۴، ج ۱۰: ۲۰۳).

امام علی (علیه‌السلام) نیز در حدیثی گرانقدر فرموده‌اند: «مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ ذَلَّتْ لَهُ الصَّعَابُ وَتَسَهَّلَتْ لَهُ الْأَسْبَابُ»؛ یعنی هر کس که توکل خود را بر خداوند قرار دهد، سختی‌ها برای او آسان می‌گردد و اسباب و وسایل رسیدن به مقصود برایش فراهم

می‌شود (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۵: ۲۱۲). بدین ترتیب، توکل بر خداوند متعال تأثیری شگرف در ایجاد امید و آرامش در دل انسان دارد و او را در مواجهه با رخدادهای پیش رو، با اطمینان و اعتماد کامل به آینده‌ای روشن و پربرکت رهنمون می‌سازد.

۲-۳- تحقق آرامش فکری و روحی

از دیگر آثار برجسته توکل، دستیابی به آرامش روانی است. انسان متوکل، هنگامی که امور خود را به خداوند متعال می‌سپارد و از اضطراب و نگرانی رها می‌گردد، آرامشی عمیق و پایدار در درون خود تجربه می‌کند (شجاعی، ۱۳۸۸، ص ۱۰۸). قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ» (سوره رعد، آیه ۲۸)؛ یعنی کسانی که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان به یاد خدا آرام می‌گیرد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱: ۹۴). مفسران این آیه را چنین تفسیر کرده‌اند که یاد خدا و توکل بر او، منشأ آرامش حقیقی و اطمینان قلبی است (قزائتی، ۱۳۷۷، ج ۴: ۱۷۹). در همین راستا، حضرت علی (علیه‌السلام) فرموده‌اند: «أصلُ قُوَّةِ القلبِ التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ»؛ یعنی ریشه قوت قلب و استحکام روح، توکل بر خداوند است (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۳). بنابراین، پیامد اعتماد به تدبیر حکیمانه الهی و یقین به حمایت بی‌دریغ او، استقرار آرامش پایدار در جان انسان است که او را در مواجهه با فراز و نشیب‌های زندگی، مقاوم و آرام نگاه می‌دارد (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۶: ۹۸).

۲-۴- استوار ساختن توکل در برابر وسوسه‌های شیطان

افزایش توکل بر خداوند نقش مؤثری در مقابله با وسوسه‌های شیطان دارد. شیطان، دشمن قسم‌خورده انسان، از هر راهی برای ضربه زدن به انسان‌ها بهره می‌گیرد تا آنان را از مسیر عبودیت پروردگار خارج سازد؛ اما توکل بر خداوند، مانع تسلط شیطان بر انسان می‌شود و فرد متوکل، با تکیه بر قدرت الهی، از خطر نیروهای بازدارنده حق محفوظ می‌ماند (شبر، ۱۳۸۰، ص ۱۸۹). راهکار مناسب برای مقابله با وسوسه‌های شیطان و اجتناب از فریب او، همان توکل بر خداوند است.

قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید:

«إِنَّمَا يَسْتَرْزِلُ الشَّيْطَانُ الَّذِينَ يَخَافُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ» و نیز آیه «إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا» (سوره مجادله، آیه ۱۰)؛ شیطان دشمن شماست، پس او را دشمن بگیرید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۱۴۳). و در آیه دیگر می‌فرماید: «وَاتَّقُوا الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُبِينًا» (سوره اسراء، آیه ۶۵)؛ از شیطان بپرهیزید که او دشمن آشکار انسان است (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۶: ۱۵۶). بر اساس این آیات شریف، تنها راه در امان ماندن از وسوسه‌های شیطان که از طرق مختلف وارد می‌شود، توکل بر خداوند متعال و قرار گرفتن در سایه حمایت و تدبیر حکیمانه اوست (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳، ج ۱۵: ۲۱۸).

۵-۲- ارتقای شجاعت و شهامت

توکل بر خداوند متعال منبع اصلی قوت و شجاعت در انسان است. فرد متوکل با تکیه بر قدرت و عظمت الهی، از ترس‌ها و نگرانی‌ها رهایی می‌یابد و با اطمینان کامل به پیش می‌رود. چنین انسانی در مواجهه با خطرات و سختی‌ها، شجاع و استوار است و از پای نمی‌افتد (شجاعی، ۱۳۸۸، ص ۸۱). قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید: «وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَدَعْ أَذَاهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا»؛ و از کافران و منافقان اطاعت مکن و آزارشان را واگذار و بر خدا توکل کن، و کافی است که خدا نگهدار و کارساز [انسان] باشد (سوره احزاب، آیه ۴۸). این عدم اطاعت و ایستادگی در برابر دشمنان، نیازمند شجاعتی ایمان‌محور است که با توکل به دست می‌آید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۱۱۴).

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در این زمینه فرموده‌اند: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ أَقْوَى النَّاسِ فَلْيَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ؛ هر کس دوست دارد قوی‌ترین مردم باشد، باید بر خدا توکل کند» (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۱۶۲). امام باقر (علیه السلام) نیز می‌فرمایند: «مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ لَا يَغْلِبُ وَمَنْ اعْتَصَمَ بِاللَّهِ لَا يُهْزَمُ؛ کسی که بر خدا توکل کند مغلوب نمی‌شود و کسی که به خدا پناه ببرد، شکست نمی‌خورد» (ری شهری، ۱۳۸۵، ج ۸: ۱۲۳). بنابراین، منبع اصلی شجاعت و قدرت درونی انسان، توکل است که با اعتماد قلبی همراه بوده و زمینه‌ساز استقامت، تصمیم‌گیری‌های قاطع و حرکت مطمئن در مسیر زندگی می‌گردد (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۲۱۹).

۲-۶- رهایی از شبهات و ابهامات فکری

یکی از آثار مهم توکل بر خداوند، رهایی از شبهات و ابهامات فکری است. انسان متوکل با اعتماد به معرفت و قدرت الهی، تاریکی‌ها و شک‌ها برایش روشن می‌گردد و راه نجات از ابهامات برای او آشکار می‌شود (شبر، ۱۳۸۰، ص ۷۲). در این زمینه، در کلام معصوم آمده است: «مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ أَضَاءَتْ لَهُ الشُّبُهَاتُ؛ هر کس بر خدا توکل کند، شبهات برای او روشن می‌شود» (ری شهری، ۱۳۸۵، ج ۱۰: ۱۹۸). قرآن کریم در سوره تغابن، آیه ۱۲ می‌فرماید: «وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ؛ و از خدا اطاعت کنید و از پیامبر فرمان برید، و اگر روی برگردانید [بدانید که] بر عهده پیامبر ما فقط رساندن آشکار [پیام وحی] است». این آیه نشان می‌دهد که توکل بر خداوند، انسان را از وسوسه‌ها و شک‌ها نجات می‌دهد و با انقیاد در برابر حق، انسان در مسیر یقین استوار می‌ماند (قرائتی، ۱۳۷۷، ج ۹: ۲۳۴).

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نیز در تفسیر آیه مخرج سوره طلاق فرموده‌اند که خداوند پرهیزکاران را «مِنْ شُبُهَاتِ الدُّنْيَا وَمِنْ غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَشِدَائِدِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ» رهایی می‌بخشد؛ یعنی از شبهات دنیا، سختی‌های مرگ و شدايد روز قیامت نجات می‌دهد (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ۱۴۲). بدین ترتیب، توکل بر خداوند به عنوان راهی مطمئن، انسان را از تردیدها رها ساخته و همچون سپری محکم در برابر ابهامات ذهنی عمل می‌کند (طیب، ۱۳۶۶، ج ۱۱: ۸۹).

۲-۷- تحکیم ریشه‌های ایمان به خدا

توکل بر خداوند متعال یکی از مهم‌ترین عوامل تحکیم و تقویت ایمان است که در قرآن کریم و احادیث معصومان (علیهم السلام) بارها بر آن تأکید شده است (قرشی، ۱۳۵۴، ج ۴: ۱۱۲). یکی از اصلی‌ترین آثار توکل، افزایش حقیقی مرتبه ایمان است. در این زمینه، قرآن کریم در سوره مائده، آیه ۲۳ می‌فرماید: «قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ اللَّهَ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَإِنَّكُمْ غَالِبُونَ وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ؛ دو مرد از کسانی که [از خدا] می‌ترسیدند و خدا به هر دو نعمت [معرفت، ایمان و شهامت] داده بود، گفتند: از این دروازه به آنان یورش برید، چون به آنجا درآید یقیناً پیروزید؛ و اگر مؤمن هستید بر خدا توکل کنید». مفسران با استناد به این آیه بیان کرده‌اند که توکل حقیقی، ثمره و لازمه قطعی ایمان است و پیروزی نهایی در سایه تکیه بر قدرت الهی حاصل می‌شود، نه تکیه بر ابزارهای مادی (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۲۶۷).

در روایتی از امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) آمده است که ایمان چهار رکن دارد: «التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ، وَالتَّقْوِيضُ إِلَى اللَّهِ، وَالرِّضَا بِقَضَاءِ اللَّهِ، وَالتَّسْلِيمُ لِأَمْرِ اللَّهِ»؛ یعنی توکل بر خدا، واگذاری امور به او، رضایت به قضای الهی و تسلیم در برابر فرمان خداوند عزوجل (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۹۸). بر این اساس، رابطه‌ای مستقیم میان توکل و ایمان وجود دارد و هر چه توکل محکم‌تر باشد، نشانه‌ای بارز از باور عمیق به خداوند است (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۱۵۴).

۲-۸- کاهش ناآرامی‌ها و تنش‌های روانی

اعتماد و توکل بر خداوند متعال نقش بسیار مؤثری در کاهش نگرانی‌ها و ناآرامی‌های روحی انسان دارد (شجاعی، ۱۳۸۸، ص ۱۴۲). این اعتماد موجب می‌شود که فرد از فتنه‌ها و ترس‌ها مصون بماند و در مواجهه با چالش‌های زندگی کمتر دچار اضطراب گردد. قرآن کریم در سوره رعد، آیه ۲۸ می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ: کسانی که ایمان آوردند و دل‌هایشان به یاد خدا آرام می‌گیرد، آگاه باشید! دل‌ها فقط به یاد خدا آرام می‌گیرد». مفسران یادآور شده‌اند که ذکر الهی و توکل بر او، مهم‌ترین مایه آرامش روانی است (قزائنی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۲۱۲). همچنین در سوره یونس، آیه ۶۲ آمده است: «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ: آگاه باشید! یقیناً دوستان خدا نه بیمی بر آنان است و نه اندوهگین می‌شوند» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۰: ۹۸).

در همین راستا، امام موسی کاظم (علیه‌السلام) در تمثیلی گرانقدر می‌فرماید: «الدُّنْيَا بَحْرٌ عَمِيقٌ قَدْ غَرِقَ فِيهِ خَلْقٌ كَثِيرٌ فَلَتَكُنْ سَفِينَتَكَ فِيهَا تَقْوَى اللَّهِ وَمَلَأُوهَا بِالْإِيمَانِ وَشِرَاعَهَا التَّوَكُّلَ وَقِيمَهَا الْعَقْلَ وَدَلِيلُهَا الْعِلْمَ وَسَكَانُهَا الصَّبْرَ: دنیا دریایی عمیق است که خلق بسیاری در آن غرق شده‌اند؛ پس باید کشتی تو در آن تقوای الهی باشد و درون آن لبریز از ایمان، بادبانش توکل، سرپرستش عقل، راهنمایش علم و فرمانش صبر باشد» (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۳۵). توکل بر خداوند، امید به آینده را زنده نگه می‌دارد و فرد با احساس امنیت، از نگرانی‌های بی‌مورد رهایی می‌یابد (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۴: ۱۷۶).

۲-۹- افزایش عزت نفس

یکی از آثار مهم توکل در تربیت، افزایش عزت نفس است. در معارف اسلامی، کرامت انسانی و عزت نفس به یکدیگر گره خورده‌اند و انسان موظف است کمالات معنوی خود را پاسداری نماید (شبر، ۱۳۸۰، ص ۱۲۲). افرادی که به خداوند توکل می‌کنند، احساس ارزشمندی عمیقی می‌یابند و از وابستگی مادی به دیگران بی‌نیاز می‌گردند. در سوره طه، آیه ۲۵ دعای حضرت موسی (علیه‌السلام) برای پذیرش مسئولیت سنگین آمده است: «قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي: گفت: پروردگارا! سینه‌ام را [برای تحمل این وظیفه سنگین] گشاده گردان». مفسران معتقدند که انشراح صدر و گشادگی روح، نخستین ابزار خودباوری و عزت نفس در مواجهه با چالش‌های بزرگ است که با اتکا به پروردگار حاصل می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴: ۱۶۸). در حدیثی از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) آمده است: «مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ كَفَاهُ، وَمَنْ سَأَلَهُ أَعْطَاهُ، وَمَنْ أَقْرَضَهُ قَضَاهُ، وَمَنْ شَكَرَهُ جَزَاهُ: هر کس بر خدا توکل کند، خداوند کفایتش می‌کند؛ و هر که از او بخواهد، عطا می‌کند؛ و هر که به او وام دهد، بازپس می‌دهد؛ و هر که او را سپاس گوید، پاداشش می‌دهد» (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۲). این حدیث شریف به وضوح تبیین می‌کند که عزت نفس ریشه در غنای روحی حاصل از توکل دارد (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۱۰: ۲۴۵).

۲-۱۰- رسیدن به اهداف و موفقیت‌ها

توکل بر خداوند متعال زمینه‌ساز کامیابی در امور می‌گردد. انسانی که با توکل به خداوند، تلاش خود را آغاز می‌کند، از بن‌بست‌ها نجات یافته و مسیرهای موفقیت برای او هموار می‌گردد. در سوره طلاق، آیه ۳ آمده است: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ: و هر کس بر خدا توکل کند، خدا برای او کافی است». مفسران بیان داشته‌اند که تقوا و توکل، کارآمدترین اهرم برای خروج از بن‌بست‌های مادی و رسیدن به فرجام مطلوب است (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۱۱: ۸۷).

در حدیثی از امام جواد (علیه‌السلام) آمده است: «الثَّقَّةُ بِاللَّهِ تَعَالَى ثَمَنٌ لِكُلِّ غَالٍ وَسَلْمٌ إِلَى كُلِّ عَالٍ: اعتماد به خداوند متعال، بهای هر چیز گرانبها و نردبانی به سوی هر مرتبه بلندی است» (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۱۲). همچنین ایشان در بیانی دیگر تأکید

می‌فرمایند که توکل بر خداوند، کفایت‌کننده امور مؤمنان در رسیدن به مقاصد است (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۲۵۴). بدین ترتیب، توکل نه تنها مانع تلاش نیست، بلکه مشوق حرکت و کلید دستیابی به موفقیت‌های بزرگ است (شجاعی، ۱۳۸۸، ص ۱۵۶).

۲-۱۱- افزایش تاب‌آوری و مقاومت در برابر چالش‌ها

قرآن کریم در سوره آل عمران، آیه ۱۲۲ می‌فرماید: «إِذْ هَمَّتْ طَآئِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيَهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ: در آن هنگام، دو گروه از شما بر آن شدند که سستی و ناتوانی نشان دهند، در حالی که خدا یار و یاورشان بود؛ و مؤمنان باید فقط بر خدا توکل کنند». این آیه به زیبایی نشان می‌دهد که مؤمنان در سایه ولایت الهی و توکل، از سستی و شکست نجات می‌یابند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۲). علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، توکل را نیرویی بی‌بدیل می‌داند که اراده انسان را مغلوب موانع بیرونی نمی‌سازد و مقاومت روحی او را ارتقا می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۱۵).

در حدیثی از امام علی (علیه‌السلام) نیز آمده است: «مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ ذَلَّتْ لَهُ الصَّعَابُ وَتَسَهَّلَتْ لَهُ الْأَسْبَابُ؛ کسی که بر خدا توکل کند، سختی‌ها در برابرش خوار و اسباب برایش هموار می‌گردد» (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۱۳۵). همچنین، در سوره توبه، آیه ۵۱ می‌فرماید: «قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ؛ بگو: هرگز به ما جز آنچه خدا برایمان مقدر کرده است نخواهد رسید؛ او سرپرست ماست، و مؤمنان باید فقط بر خدا توکل کنند» (قرائتی، ۱۳۷۷، ج ۴: ۹۸). این نگرش توحیدی، قدرت انطباق و تاب‌آوری انسان را در شرایط سخت زندگی به شدت افزایش می‌دهد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳، ج ۷: ۱۱۲).

۲-۱۲- مبارزه با خودبزرگ‌بینی و غرور

از آثار بارز توکل بر خداوند، رهایی انسان از دام غرور و خودپسندی است. فرد متوکل می‌داند که تمامی توانایی‌ها، استعدادها و کامیابی‌هایش عاریتی و از جانب خداوند است و نباید به آن‌ها مغرور گردد (شبر، ۱۳۸۰، ص ۲۰۲). قرآن کریم در سوره هود، آیه ۸۸ از زبان حضرت شعیب (ع) می‌فرماید: «وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ؛ و توفیق من جز به [یاری] خدا نیست؛ بر او توکل کردم و به سوی او بازمی‌گردم» (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۲۸۹). همچنین در سوره فاطر، آیه ۳ می‌خوانیم: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَآئِنِ تُوَفَّكُونَ: ای مردم! نعمت خدا را بر خودتان یاد کنید؛ آیا جز خدا آفریننده‌ای هست که از آسمان و زمین شما را روزی دهد؟ هیچ معبودی جز او نیست، پس چگونه [از حق] منصرفتان می‌کنند؟» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷: ۲۲).

مفسران تصریح کرده‌اند که توکل بر خداوند و یادآوری مستمر نعمت‌های او، باور به قدرت مطلق الهی را تقویت کرده، منیت را در انسان فرو می‌نشاند و زمینه‌ساز تواضع و رشد اخلاقی و معنوی می‌گردد (قرائتی، ۱۳۷۷، ج ۸: ۱۷۹).

۲-۱۳- رشد روحیه رضا و تسلیم در برابر مشیت الهی

از دیگر آثار مهم توکل، پرورش روحیه رضا و تسلیم در برابر مقدرات الهی است (شبر، ۱۳۸۰، ص ۲۱۵). در سوره توبه، آیه ۵۱ آمده است: «قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا هُوَ مَوْلَانَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ؛ بگو: هرگز به ما جز آنچه خدا لازم و مقرر کرده، نخواهد رسید؛ او سرپرست و یار ماست، و مؤمنان فقط باید بر خدا توکل کنند» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۳۱۰). مفسران بیان داشته‌اند آنچه خداوند برای مؤمن مقدر می‌کند خیر است، زیرا پروردگاری که مولای بندگان است، جز خیر و صلاح برای آنان رقم نمی‌زند (قرائتی، ۱۳۷۷، ج ۴: ۱۲۳). در حدیثی از امام رضا (علیه‌السلام) آمده است که ایمان چهار رکن دارد: «التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ،

وَالرَّضَا بِقَضَاءِ اللَّهِ، وَالتَّسْلِيمُ لِأَمْرِ اللَّهِ، وَالتَّفْوِيزُ إِلَى اللَّهِ؛ یعنی توکل بر خدا، رضا به قضای الهی، تسلیم در برابر امر خدا و واگذاری کارها به او (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۲۸۸).

همچنین از امیرالمؤمنین (علیه السلام) روایت شده است: «أَرْضَ بِمَا قَسَمَ اللَّهُ لَكَ تَكُنْ أَعْنَى النَّاسِ؛ به آنچه خداوند برای تو قسمت کرده راضی باش تا بی‌نیازی‌ترین مردم باشی» (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۷: ۱۶۴)، و توکل انسان را به این مرتبه از رضایت می‌رساند (شجاعی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲). در تحلیلی اخلاقی آمده است انسانی که به حقانیت خداوند و تقدیرات الهی ایمان و رضایت دارد، زندگی برایش آسان‌تر می‌شود و مصیبت‌ها برایش سنگین و طاقت‌فرسا نخواهد بود. تلاش او برای کسب روزی با کسانی که اهل شک و تردید هستند متفاوت است؛ زیرا افراد تردیدکننده تنها به عوامل ظاهری تکیه می‌کنند و همواره در نگرانی و اضطراب به سر می‌برند و هنگامی که مشکلی برایشان پیش می‌آید، آن را بسیار سخت و ناگوار می‌یابند، چرا که نمی‌توانند آن را با حکمت‌های نهفته در تقدیر الهی هماهنگ سازند (طیب، ۱۳۶۶، ج ۵: ۲۴۱). کسی که سعادت خود را تنها در دنیای مادی می‌بیند، خود را در مسیر زندگی به سختی و رنج می‌اندازد و از آرامش دور می‌شود؛ اهل دنیا همواره در فشار و نگرانی هستند و اگر دنیا از دستشان برود، دچار رنج فراوان می‌شوند و هنگام مصیبت بی‌تابی می‌کنند، زیرا به عدالت و حکمت خداوند اطمینان کامل ندارند (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۱۳۲).

۲-۱۴- عزت و بی‌نیازی از خلق

عزت و بی‌نیازی از خلق، اثر مستقیم اعتماد به خداوند و قطع امید از غیر اوست. با رهایی از وابستگی معنوی و مادی به مخلوقات، فرد به استقلال درونی دست می‌یابد (شبر، ۱۳۸۰، ص ۲۳۱). در نهج‌البلاغه آمده است: «اعْلَمُوا عِلْمًا يَقِينًا أَنَّ اللَّهَ لَمْ يَجْعَلْ لِلْعَبْدِ - وَإِنْ عَظُمَتْ حِيلَتُهُ وَاشْتَدَّتْ طَلِبَتُهُ وَقَوِيَتْ مَكِيدَتُهُ - أَكْثَرَ مِمَّا سُمِّيَ لَهُ فِي الذِّكْرِ الْحَكِيمِ...؛ بدانید با یقینی کامل که خداوند برای بنده - هرچند چاره‌اندیشی‌اش بزرگ، خواسته‌اش شدید و حيله‌اش قوی باشد - بیشتر از آنچه در قرآن مقرر شده قرار نداده است...» (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۱۳۸).

این کلام والا بر بی‌نیازی از دیگران و لزوم توکل بر خداوند تأکید دارد. امیرالمؤمنین (علیه السلام) یادآور می‌شوند که خداوند سهم مشخصی از روزی را برای هر انسان مقدر کرده که فراتر از آن نمی‌رود، حتی با تلاش روزافزون. این بدان معناست که نیازی به دل‌بستن به اسباب ظاهری و کمک‌های مادی دیگران نیست، زیرا رزق واقعی در دست خداوند است (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۴: ۹۵). کسی که به این حقیقت ایمان داشته باشد، از اضطراب و وابستگی به دیگران رها شده و با توکل بر خداوند در برابر مشکلات مقاوم می‌شود؛ بنابراین، بی‌نیازی واقعی در اعتماد کامل به خدا و پذیرش تقدیر اوست که آرامش حقیقی را به انسان می‌بخشد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳، ج ۱۲: ۱۸۴).

۲-۱۵- جلب عنایت و محبت پروردگار

فردی که بر خداوند توکل می‌کند، مورد توجه و محبت خاص الهی قرار می‌گیرد، زیرا خداوند هرگز محبان و متوکلان خود را رها نمی‌سازد (شجاعی، ۱۳۸۸، ص ۱۹۴). این حقیقت در سوره آل عمران، آیه ۱۵۹ به زیبایی بیان شده است: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ؛ به برکت رحمت الهی، در برابر آنان نرم‌خو شدی و اگر خشن و سخت‌دل بودی، از اطراف تو پراکنده می‌شدند؛ پس از آنان درگذر و برایشان آمرزش بخواه و در امور با آنان مشورت کن، و هنگامی که تصمیم گرفتی، بر خدا توکل کن؛ زیرا خداوند متوکلان را دوست دارد» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۰۰).

علامه طباطبایی در شرح این آیه تأکید می‌کند که توکل بر خداوند همراه با اخلاق نیکو، گذشت، مشورت و تلاش، کلید جلب محبت و رحمت خاص الهی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۰۳). این ویژگی‌های برجسته زمینه‌ساز آرامش روحی، موفقیت و استقامت در زندگی فردی و اجتماعی می‌گردد (قرائتی، ۱۳۷۷، ج ۲: ۲۳۵).

۲-۱۶- مقاومت و پیروزی بر دشمن

یکی از آثار برجسته توکل بر خدا، پیروزی در مقابله با دشمنان و سرکشان ستیزه‌جو با حق است؛ زیرا اعتماد و اتکا به خداوند و امیدواری به نصرت او، مهم‌ترین عامل غلبه بر دشمنان به شمار می‌رود (قرشی، ۱۳۵۴، ج ۳: ۱۵۶). در سوره آل عمران، آیه ۱۶۰ می‌فرماید: «إِنْ يَنْصَرِكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذَلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصَرُّكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ: اگر خدا شما را یاری کند، هیچ کس بر شما چیره نخواهد شد؛ و اگر شما را واگذارد، چه کسی بعد از او شما را یاری خواهد داد؟ و مؤمنان باید فقط بر خدا توکل کنند» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۰۶). مفسران خاطرنشان کرده‌اند که حتی اگر امکانات دشمن فراوان و نیروی مؤمنان به ظاهر اندک باشد، دشمنان قدرت چیرگی نخواهند داشت؛ و اگر خداوند یاری‌اش را دریغ ورزد، هیچ یآوری نخواهد بود، پس مؤمنان باید تنها بر او توکل کنند تا از حمایتش بهره‌مند شوند (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۲: ۱۷۸). نصرت و پیروزی بر دشمنان نه به مال و شوکت است و نه به عدد و رقم، بلکه تماماً به خدای سبحان تعلق دارد و در سایه اتکال بر او به دست می‌آید (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۲: ۳۱۲).

همچنین در سوره انفال، آیات ۶۱ و ۶۲ خداوند متعال پیامبر را به صلح سفارش کرده و بلافاصله دستور به توکل می‌دهد: «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ... وَإِنْ يُرِيدُوا أَنْ يَخْدَعُوكَ فَإِنَّ حَسْبَكَ اللَّهُ...» و اگر به صلح گرایند، تو نیز به آن گرایش نشان ده و بر خدا توکل کن، که او شنوا و داناست... و اگر بخواهند تو را بفریبند، خدا برای تو کافی است...» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۱۲۴). پاسخ به این دغدغه که شاید تمایل دشمن به صلح برای خدعه و شبیخون باشد این است که توکل بر خدا، انسان را از نیرنگ دشمنان محفوظ می‌دارد و امور را کفایت می‌کند (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۳، ج ۶: ۲۴۵). در روایات نیز به این نقش حیاتی اشاره شده است؛ امام باقر (علیه‌السلام) می‌فرماید: «مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ لَا يُغْلَبُ وَمَنْ اعْتَصَمَ بِاللَّهِ لَا يُهْزَمُ؛ کسی که بر خدا توکل کند مغلوب نمی‌شود و کسی که به خدا تمسک جوید شکست نمی‌خورد» (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ج ۸: ۱۲۵). امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) نیز توکل را مایه پیروزی و مصونیت دانسته و می‌فرماید: «التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ نَجَاةٌ مِنْ كُلِّ سُوءٍ وَحِرْزٌ مِنْ كُلِّ عَدُوٍّ؛ توکل بر خداوند مایه نجات از هر بدی و پناهگاهی محکم در برابر هر دشمنی است» (حرانی، ۱۳۸۲، ص ۱۴۲).

نتیجه گیری

سرانجام با بررسی‌های انجام شده آثار تربیتی توکل به عنوان یک ویژگی اخلاقی معنوی که نقش بسیار مهمی در رشد و تعالی فردی و اجتماعی انسان دارد، مانند تقویت خداباوری که تأثیرات بسیار گسترده و عمیقی در زندگی انسان به دنبال می‌آورد. انسان اگر معنای واقعی و صحیح توکل را درک کند، همراه با تلاش و کوشش در مسیر درست تعالی حرکت کند و این صفت را در زندگی نهادینه کند، نخست اثر آن آرامش عمیق در دل و ذهن است و نگرانی‌ها و اضطراب‌های بی‌مورد جای خود را به آرامش و اطمینان می‌دهند. این آرامش روانی باعث تقویت اراده و شجاعت در فرد می‌شود و از ترس و شکست مشکلات رهایی پیدا می‌کند و قدرت استقامت او در برابر چالش‌ها بیشتر می‌شود و زمینه ساز موفقیت بزرگ در زندگی فردی و اجتماعی او می‌شود. فرد با توکل، رشد معنوی خود را فراهم می‌آورد و به جای اتکا به توانمندی دیگران به قدرت لایزال خداوند تکیه می‌کند و انسان، در

برابر و سوسه‌های شیطان و شک‌های فکری مقاوم تر می‌شود و با ایمان و یقین قوی‌تر مسیر زندگی خود را ادامه می‌دهد. توکل واقعی یک عامل کلیدی است که زندگی را متحول و متعادل می‌سازد و مسیر زندگی انسان را به سوی را به سوی کمال و سعادت هموار می‌سازد و تأثیرات مثبت آن به سطوح خانواده و جامعه نیز نمود پیدا می‌کند که باید در نظام‌های تربیتی و آموزشی مورد توجه قرار بگیرد که فرد متوکل الگوی مناسب برای دیگران باشد و هم برای ارتقای سلامت روانی و تربیتی انسان‌ها و کیفیت زندگی فردی و اجتماعی موثر باشد تا جامعه مقاوم و امیدوار و متکی به خداوند که سرشار از موفقیت و آرامش است ساخته شود.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۷۴) لسان العرب، بیروت، دار صادر.
۲. ابراهیم تفلّیسی، حبیب (۱۳۷۸) وجوه قرآن، تصحیح مهدی محقق، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۳. اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد (۱۴۱۲) المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دار الشامیه.
۴. بهشتی، سید محمد (بی‌تا) توکل از دیدگاه قرآن، اصفهان، مسجد امام علی (ع).
۵. بهشتی، مرضیه و نودهی، ریحانه (۱۳۹۵) بررسی مفهوم توکل و آثار آن بر زندگی انسان‌ها، تهران، فصلنامه مطالعات راهبردی.
۶. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۷۷) نهج الفصاحه، چاپ سوم، تهران، انتشارات جاویدان.
۷. پسندیده، عباس (۱۳۸۴) رضایت از زندگی، تهران، کتابخانه علمی فرهنگی دارالحديث.
۸. تفلّیسی، ابوالفضل حبیب بن ابراهیم (۱۳۸۰) وجوه قرآن، تهران، انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۹. حرانی، ابن شعبه (۱۳۸۲) تحف العقول فیما جاء من الحکم و المواعظ عن آل الرسول، ترجمه محمدصادق حسن‌زاده، قم، انتشارات آل علی.
۱۰. حسن‌زاده حسینی شاه‌عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳) تفسیر اثنی عشری، تهران، میقات.
۱۱. خوانساری، جمال‌الدین (۱۳۶۶) شرح غررالحکم، تهران، دانشگاه تهران.
۱۲. خوارزمی، ابوالقاسم (۱۴۱۰) الکشاف عن حقائق التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التاویل، بیروت، دار الکتاب العربی.
۱۳. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷) لغت‌نامه دهخدا، تهران، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۴. دستغیب، سید عبدالحسین (۱۳۷۰) توکل و نقش آن در اجتماع، اصفهان، نشر جوادیه.
۱۵. راغب اصفهانی، ابوالقاسم (۱۳۷۲) مفردات الفاظ قرآن، ترجمه غلامرضا خسروی، تهران، انتشارات مرتضوی.
۱۶. زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر (۱۴۰۷) الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت، دار الکتاب العربی.
۱۷. سبزواری، محمد بن محمد (۱۳۸۲) جامع الاخبار، تهران، نشر کتاب.

۱۸. شبر، عبدالله (۱۳۸۰) اخلاق شبر، چاپ ششم، قم، انتشارات هجرت.
۱۹. شجاعی، محمدصادق (۱۳۸۸) توکل بر خدا، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۲۰. شوکانی، محمد (۱۴۱۴) فتح القدیر، دمشق، دار ابن کثیر.
۲۱. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴) المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۲۲. طبرانی، سلیمان (۱۴۱۵) المعجم الکبیر، قاهره، مکتبه ابن تیمیه.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۷) مجمع البیان، ترجمه رضا ستوده، تهران، انتشارات فراهانی.
۲۴. طبیب، سید عبدالحسین (۱۳۶۶) اطیب البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران، انتشارات اسلام.
۲۵. عاملی، حر (۱۳۷۶) الفصول المهمه فی اصول الائمه، قم، موسسه معارف اسلامی امام رضا (ع).
۲۶. فراهیدی، خلیل (۱۴۰۹) العین، قم، انتشارات اسوه.
۲۷. قرائتی، محسن (۱۳۷۷) تفسیر نور، چاپ چهارم، قم، انتشارات در راه حق.
۲۸. قرشی، سید علی اکبر (۱۳۵۴) قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳) اصول کافی، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، تهران، انتشارات اسوه.
۳۰. مجلسی، محمدباقر (۱۳۴۴) بحار الانوار، چاپ دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۳۱. محمد ری شهری، محمد (۱۳۸۵) میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، انتشارات دارالحديث.
۳۲. مدرسی، سید محمدتقی (۱۳۷۷) تفسیر هدایت، مشهد، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
۳۳. منتظری، غلامرضا و لاله زاری مصلی، بهزاد (۱۳۹۸) نقش توکل در کسب و کار، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۳۴. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۲) شرح چهل حدیث، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۳۵. معین، محمد (۱۳۷۱) فرهنگ فارسی، تهران، موسسه انتشارات امیرکبیر.
۳۶. نجفی خمینی، محمدجواد (۱۳۹۸) تفسیر آسان، تهران، کتابفروشی اسلامیه.
۳۷. هاشمی رفسنجانی، علی اکبر (۱۳۸۳) فرهنگ قرآن، قم، مرکز فرهنگ و معارف قرآن.